

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE ÜNLÜLER

YARD. DOÇ. DR. MEHMET KARA

Türkmen Türkçesinde dokuz ünlü vardır: a, ä, e, ı, i, o, ö, u, ü. Türkmencede “e” iki türdür. Bunlardan biri Türkiye Türkçesindeki ile aynıdır. Diğeri ise Türkiye Türkçesindeki “e”den daha geniş ve açıktır: ä.

Türkmen Türkçesinin en önemli özelliği, uzun ünlülere sahip olmasıdır. Dokuz kısa ünlünün her birinin uzun şekli de bulunmaktadır. aa, ää, ee, ıı, ii, oo, öö, uu, üü. Uzun ünlüler, genellikle anlam farkı meydana getirirler: *at* “at” - *aat* “ad, isim”; *baş* “baş” - *baaş* “çıban”; *biz* “biz” - *biiz* “delgi aleti”; *düş* - “*inmek*” - *düyş* “düş, rüya”; *gap* - “kapmak” - *gaap* “kap”; *gız* - “kızmak, ısınmak” - *guz* “kız”; *gurt* “yoğurt kurdu” - *guurt* “kurt, canavar”; *ot* “ot” - *oot* “ateş”; *öç* - “sönmek” - *ööç* “öç, intikam”; *yol* - “yolmak” - *yool* “yol”.

Uzun ünlüler, kapalı ve açık e ünlüleri hariç, Türkmenlerin Latin alfabesinde ünlüler çift yazılarak gösterilmişti. Türkmenlerin Kiril alfabesinde ve yeni Türkmen Lâtin alfabesinde ise bunlar gösterilmemektedir.

A. KISA ÜNLÜLER

“a” Ünlüsü: Kısa, düz ve geniş bir art damak ünlüsüdür. Kelimelerin değişik yerlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır: *açar* “anahtar”, *ağtar* - “aramak”, *alma* “elma”, *ayak* “ayak”, *baaba* “dede”, *çalış* - “değişmek”, *çapavul* “ulak”, *doğan* “kardeş”, *doñaklık* “donukluk”, *gaçak* “kaçak”, *oğlanlık* “çocukluk”, *oocak* “ocak”, *sallañçak* “salıncak”, *yaaşayış* “yaşayış, hayat”, *yalpıldı* “parıldı”.

“ä” Ünlüsü: Kısa, düz ve geniş bir ön damak ünlüsüdür. “a-e” arası bir sestir. Yaygınlık alanı oldukça sınırlıdır. Söz konusu ünlü, *üht* “ahit, söz, yemin”, *ähtimaal* “ihtimal, belki”, *mähribaan* “şefkatli, sevgili”, *pähim* “düşünce, akıl”, *säher* “seher, sabah”, *sähraa* “sahra, çöl” gibi Arap ve Fars dillerinden alınma kelimelerin ilk hecesinde “h” ünsüzünden önce; *über* - < *alıp ber* - “bir şeyi birine vermek, alıp vermek; bir şeyi birisi için satın almak”, *äkel* - < *alıp gel* - “ge-

tirmek”, *ükit-* < *alıp git-* “götürmek” gibi sınırlı sayıda Türkmençe kelimenin de ilk hecesinde kullanılır.

“e” Ünlüsü: Kısa, düz ve geniş bir ön damak ünlüsüdür. Türkmençe kelimelerde yaygın olarak kullanılmaktadır: *berği* “borç”, *değişgen* “şakacı”, *diyersiň* “sanki”, *diwünçek* “bohça”, *eğil-* “eğilmek”, *erin* “dudak”, *erkin* “hür”, *etmiş* “günah, suç” *geçi* “keçi”, *güce* “gece”, *göçer* “hareket”, *göçme* “seyyar”, *göterim* “yığın”, *gövreli* “hamile”, *gözellik* “güzellik”, *kesdir-* “kestirmek”.

“ı” Ünlüsü: Kısa, düz ve dar bir orta damak ünlüsüdür. Kelimelerin değişik yerlerinde kullanılır: *aaklık* “beyazlık; türet”, *aarğın* “yorgun”, *aaşırım* “geçit”, *aavçıl* “avcı”, *çapışık* “at yarışı”, *çütük* “asık suratlı”, *dımık* “bunaltıcı”, *dırmala-* “tırmalamak”, *dırnak* “tırnak”, *gapıl* “kapı”, *gırmılda-* “kıılmadamak”, *gıyımla-* “avuçlamak”, *ılğa-* “koş-”, *ıraak* “uzak”, *ırım* “gelenek, görenek”, *ısnış-* “birbirine ısınmak”.

“ı” Ünlüsü: Kısa, düz ve dar bir ön damak ünlüsüdür. Türkmençe kelimelerin çeşitli yerlerinde kullanılır: *birleş-* “birleşmek”, *çigün* “omuz”, *çüşik* “şişkin”, *demirçi* “demirci”, *dirilik* “dirilik”, *dileğ* “dilek”, *diňşirgen-* “kulak kesilmek”, *gelmişek* “göçmen”, *içil-* “içilmek”, *ilik* “düğme”, *iñle-* “inlemek”, *iñne* “iğne”, *kiçi* “küçük”, *siñek* “sinek”, *tırsek* “dirsek”, *yiti* “keskin”.

“o” Ünlüsü: Kısa, yuvarlak ve geniş bir art damak ünlüsüdür. Türkmençe kelime tabanlarının sadece ilk hecesinde bulunur: *bokurdak* “boğaz, gırtlak”, *boydaş* “akran”, *goca* “yaşlı”, *gorkı* “korku”, *oğlan* “oğlan; çocuk”, *oka-* “okumak”, *okdurıl-* “atılmak, fırlatılmak”, *omur-* “kırmak, koparmak”.

“o” ünlüsü, söyleyişte Türkmençe kelime tabanlarının birinci hecesinden sonra da bulunmaktadır. Türkmençe kelimelerin ilk hecesinde bulunan “o” ve “u”lar, sonraki hecelerdeki “a”ları söyleyişte yuvarlaklaştırıp “o”ya çevirmektedir: *dolama* → *doloma* “sarma - yemek türü-”, *duralğa* → *duralğö* “durak”, *gurak* → *gurök* “kurak”, *oğlan* → *oğlon* “oğlan; çocuk”, *yokarı* → *yokörü* “yukarı; yüksek”, *yumala-* → *yumolo-* “yuvarlamak, yuvarlak hâle getirmek”.

Türkmençeye Rusçadan geçen kelimelerin ilk hecesinden sonra da “o” ünlüsü bulunmaktadır: *apölet* “omuzluk”, *dialog* “diyalog”, *diktör* “spiker, sunucu”,

diplomatiya “diplomasi”, *diriyyor* “şef, orkestra şefi”, *ekskavator* “ekskavatör, kazı makinesi”, *garmon* “akordeon”, *gazon* “çimen”, *geolog* “jeolog”.

“o” ünlüsü, Türkmençe birleşik kelimelerinse birinci veya ikinci kelimesinin ilk hecesinde bulunur: *başboğı* “baş örtüsü”, *başbozar* “fesat”, ara bozucu, bozcuncu”, *gopgovi* “çok iyi, pek güzel”, *günortaan* “öğle, öğleyin”, *okyilaan* “ok yılı”, *ortaara* “orta”, *suvoti* “sulak yerlerde yetişen bir bitki”.

“ö” Ünlüsü: Kısa, yuvarlak ve geniş bir ön damak ünlüsüdür. Türkmençe kelime tabanlarının sadece ilk hecesinde bulunur: *çöket* “engin, alçak, çukur”, *çöp-
le-* “toplamak, bir araya getirmek”, *dövük* “kırık”, *gözleğ* “arama, araştırma, keşif”, *öçüş* “sönme, sönüş”, *ökünç* “esef, teessüf, üzülmeye”, *ölçeğsiz* “ölçüsüz, sınırsız”, *övren-* “öğrenmek”.

“ö” ünlüsü, söyleyişte Türkmençe kelime tabanlarının birinci hecesinden sonra da bulunmaktadır. Türkmençe kelimelerin ilk hecesinde bulunan “ö” ve “ü”ler, sonraki hecelerdeki “e”leri söyleyişte yuvarlaklaştırıp “ö”ye çevirmektedir: *döle* → *dölö* “ahır”, *düvmele-* → *düvmölö-* “kabarçıklar oluşmak -su üzerinde-”, *düye* → *düyö* “deve”, *göle* → *gölö* “dana, buzağı”, *güneş* → *günöş* “güneş”, *kömelek* → *kömölök* “mantar”, *öyken* → *öykön* “akciğer”.

“ö” ünlüsü, Türkmençe birleşik kelimelerinse birinci veya ikinci kelimesinin ilk hecesinde bulunur: *aaçgöz* “aç gözli”, *bağröyken* “karaciğer ve akciğer”, *köpbilmiş* “çok bilmiş, ukalâ”, *yerdöle* “ahır”.

“u” Ünlüsü: Kısa, yuvarlak ve dar bir art damak ünlüsüdür: *bulaşık* “karışık; kapalı”, *buldura-* “parlamak, ışıdamak”, *doğrudan* “gerçekten, hakikaten”, *durna* “turna”, *gaavun* “kavun”, *govurma* “kavurma”, *govuşğınli* “enerjik, diri, canlı”, *oodun* “odun”, *tutavaaç* “sap, kulp, kol”, *uçğun* “kıvılcım”, *uşak* “ufak, küçük”, *uyla-* “ulumak”, *uzun* “uzun”.

“u”, normalde Türkmençe kelimelerin ikinci hecesinden sonra bulunmaz: *dokuzuncu* “dokuzuncu”, *duuzluluk* “tuzluluk”, *uçursız* “çok, pek çok, haddinden fazla”, *uukusuz* “uykusuz”, *uulundır-* “üzmek, incitmek” vb.

“u” ünlüsü, “v” ünsüzünün yanında ikinci heceden sonra da bulunabilir: *çapavul* “kurye, ulak; çapulcu”, *garavul* “bekçi”, *gaytavul* “cevap, karşılık”, *hasır-*

davuk “hışırtılı ses çıkaran”, *şağlavuk* “çağlayan, şelâle”, *şatlavuk* “çatırdayan”, *yalpıldavuk* “parlak, parıldayan”.

“u”, yuvarlak ünlüyle başlayan iki heceli kelimelerin kapalı olan son hecesinde de bulunur: *bulut* “bulut”, *goshun* “ordu”, *guşluk* “kuşluk, kuşluk vakti”, *tutuk* “üzgün, gamlı, kederli”, *tutus* “tam, tamam, bütün”, *uçut* “uçurum”. Ancak yuvarlak ünlüyle başlayan iki heceli kelimelerin açık olan son hecesinde bulunmaz. Çünkü buradaki “u”lar düzleşerek “ı” olur: *buku* “sığınak, barınak, üstü örtülü yer”, *duru* “duru”, *guyı* “kuyu”, *tutu* “perde”, *ulu* “ulu, büyük” *urğu* “darbe, vurma, vuruş”, *uuku* “uyku” vb.

“u”, Türkmençe kelimelerin ikinci hecesinden sonra da söyleyişte bulunur. “u”, kendinden sonra gelen “ı” ünlüsünü söyleyişte yuvarlaklaştırarak “u”ya çevirmektedir: *duuşuşuk* → *duuşuşuk* “randevu, buluşma; karşılaşma; rastlantı, tesadüf”, *guşçuluk* → *guşçuluk* “kümes hayvanı yetiştiriciliği”, *gutuluş* → *gutuluş* “-hastalıktan - kurtulma, iyileşme; kurtulma, kurtuluş”, *turşumtuk* → *turşumtuk* “ekşimsi” vb.

“ü” Ünlüsü: Kısa, yuvarlak ve dar bir ön damak ünlüsüdür: *çökğün* “çukur, alçak, engin”, *dözümli* “dayanıklı”, *göçğün* “heyecan; öfke; sıcak, hararet”, *görgüli* “çilekeş”, *gündüz* “gündüz”, *güvle* “uğuldamak”, *söyğüli* “sevgili”, *tükel* “bütün, hep”, *tünek* “yaşanılan yer, ev, hane”, *ülke* “yurt, ülke”, *ündev* “öğüt, nasihat”, *üşe* “üşümek”.

“ü”, normalde Türkmençe kelimelerin ikinci hecesinden sonra bulunmaz: *düşnüksiz* “kapalı, müphem, belirsiz”, *göögümtil* “mavimsi”, *göökçülük* “sebzeçilik”, *gönülük* “doğruluk, dürüstlük” vb.

“ü” ünlüsü “v”nin yanıda ikinci heceden sonra da bulunmaktadır: *cürlevük* “düdük”, *endirevük* “titreyen, titrek”, *gübürdevük* “gürültülü ses çıkaran”.

“ü”, yuvarlak ünlüyle başlayan iki heceli kelimelerin son hecesinde de bulunur: *gürrüñ* “sohbet, konuşma”, *öküz* “öküz”, *ümür* “sis, duman, pus”, *üzük* “kopuk, kopmuş”, *üzüm* “üzüm”. Ancak yuvarlak ünlüyle başlayan iki heceli kelimelerin açık olan son hecesinde bulunmaz. Çünkü buradaki “ü” ünlüleri düzleşerek “i” olmaktadır: *bööri* “kurt”, *öli* “ölü”, *öori* “mera, otlak”, *süri* “sürü” vb.

“ü” ünlüsü, Türkmençe kelimelerin ikinci hecesinden sonra da söyleyişte bulunur. “ü”, kendinden sonra gelen “i” ünlüsünü söyleyişte yuvarlaklaştırıp “ü”ye çevirmektedir: *dümtünüş* → *dümtünüş* “çalışma, çabalama; kafa yorma”, *gümürtik* → *gümürtük* “belirsiz, müphem; şüpheli, kuşku verici”, *öönümçilik* → *öönümçülük* “üretim, üretme”, *üzümçilik* → *üzümçülük* “üzümcülük, üzüm yetiştiriciliği” vb.

B. UZUN ÜNLÜLER

1. Aslı Uzun Ünlüler

Türkmençe, ana Türkçedeki aslı uzunlukları en iyi koruyan Türk lehçesidir. Türkmençe kelimelerin ilk hecesinde bulunan aslı uzun ünlüler, yukarıda da belirttiğimiz gibi, mana değişikliğine sebep olurlar. Sözü edilen uzunluklar yazıda gösterilmediğinden bunları tespit etmek için sözlüklere baş vurmaya gerekmemektedir.

Aslı uzun ünlü bulandıran kelimeleri üç grupta ele almak mümkündür: Kısa karşılığı fiil olan uzun ünlülü isimler, kısa karşılığı isim olan uzun ünlülü isimler, kısa karşılığı fiil olan uzun ünlülü fiiller.

• Kısa Karşılığı Fiil Olan Uzun Ünlülü İsimler: Aslı uzun ünlülerin en yaygın örneklerine, bu tür kelimelerde rastlanmaktadır: *aç*- “açmak” -*aaç* “aç”; *gap*- “kapmak” -*gaap* “kap”; *öç*- “sönmek” -*ööç* “öç”; *yaz*- “yazmak” -*yaaz* “ilkbahar”; *yol*- “yolmak” -*yool* “yol”.

• Kısa Karşılığı İsim Olan Uzun Ünlülü İsimler: Bunlara ait örnekler, birinciye oranla daha azdır: *at* “at” -*aat* “ad”; *baş* “baş” -*baaş* “çıban”; *daş* “dış” -*daaş* “taş”; *ot* “ot” -*oot* “ateş”.

• Kısa Karşılığı Fiil Olan Uzun Ünlülü Fiiller: Sadece birkaç örnekte bulunmaktadır: *gal*- “kalkmak” -*gaal*- “kalmak”; *gay*- “deve yavru beklemek” *gaay*- “uçmak, kaymak”; *yaz*- “yazmak, yaymak” -*yaaz*- “sapmak”.

2. Dolaylı Uzun Ünlüler

Aslı uzun ünlülerin yanı sıra dolaylı uzun ünlüler de Türkmençenin önemli özelliklerindedir. Dolaylı uzun ünlüleri sözlüklerde bulmak mümkün değildir.

Bunları tespit edebilmek için değişik gramerlere ve uzun ünlülerle ilgili detaylı araştırmalara başvurmak gerekir. Dolaylı uzun ünlüler, kelimelerin ikinci ve daha sonraki hecelerinde bulunurlar. Aslında kısa olan ünlüler, genellikle kök sonu ve ek başındaki iki ünlünün üst üste gelmesiyle veya ses düşmesi yoluyla uzarlar. Bu uzamalar, sadece düz ünlülerde meydana gelir. Konuyla ilgili kurallar ve bunlara ait örnekler aşağıdadır:

- Bir kelimenin sonunda bulunan kısa ünlü; yükleme, ilgi ve yaklaşma hâllerinde uzar: *alma* “elma” → *almaanı* “elmayı”, *almaanıñ* “elmanın”, *almaa* “elmaya”; *ene* “nine” → *enüni* “nineyi”, *enüniñ* “ninenin”, *enü* “nineye”; *gumru* “kumru” → *gumruu* “kumruyu”, *gumruuñ* “kumrunun”, *gumrua* “kumruya”; *süyci* “tatlı” → *süycii* “tatlıyı”, *süyciiñ* “tatlının”, *süyciü* “tatlıya”.

- Vasıta hâli eki “-n”den önce gelen ünlü uzar: *arkaan* “sırt üstü”, *gaydışuñ* “dönerken”, *ikindiñ* “ikinci vakti”, *oğrun* “gizlice”, *öylüñ* “öğleyin”, *yüzüñ* “yüzükoyun”.

- Teklik ve çokluk birinci, ikinci şahıs iyelik eklerinden önce gelen kelime sonu ünlüleri uzar: *deri* “deri” → *deriim* “derim”, *deriiñ* “derin”, *deriimiz* “derimiz”, *deriiñiz* “deriniz”; *guzı* “kuzu” → *guzıum* “kuzum”, *guzıuñ* “kuzun”, *guzıumuz* “kuzumuz”, *guzıuñuz* “kuzunuz”; *hasa* “baston” → *hasaam* “bastonum”, *hasaañ* “bastonun”, *hasaaımız* “bastonumuz”, *hasaaıñuz* “bastonunuz”; *ülke* “ülke” → *ülküm* “ülkem”, *ülküñ* “ülken”, *ülküümüz* “ülkemiz”, *ülküñiz* “ülkeniz”.

Bu kural, ünlüyle biten aile adlarından yalnız “ata” kelimesi için geçerlidir. Diğer akraba adları ünlüyle bitseler ve sözü edilen iyelik eklerini alsalar da bunlarda uzama görülmez.

- Fiil köklerinin sonunda bulunan “a” ve “e” ünlüleri, geniş zaman eki “-ar/-er”i aldıklarında uzarlar: *beze-* “süslemek” → *bezüris* “süsleriz”, *demle-* “demlemek” → *demlüür* “demler”, *dırmala-* “tırmalamak” → *dırmalaar* “tırmalar”, *dile-* “dilemek” → *dilürsiñ* “dilersin”, *garşıla-* “karşılama” → *garşılaarıs* “karşılarız”.

“ı” ve “i” ile biten fiillerde geniş zaman eki bazen düşmekte ve bir telâfi uzunluğu ortaya çıkmaktadır: *berer* → *büür* “verir”, *bolar* → *boor* “olur”, *çık* → *çıkı* “çıkıyor”.

rar → *çık^{aa}ar* “çıkartır”, *geler* → *g^üür* “gelir”, *getirer* → *getⁱür* “getirir”, *göterer* → *göt^üür* “kaldırır”, *ötürer* → *ötⁱür* “geçirir”, *tutaşdırar* → *tutaşd^ıur* “tutuşturur”.

- Fiil köklerinin sonunda bulunan ünlüler, bu fiillere zarf - fiil eki “-ıp/-ip” getirildiği zaman uzarlar: *ağla-* “ağlamak” → *ağl^{aa}ap* “ağlayıp”, *gucakla-* “kucaklamak” → *gucakl^{aa}ap* “kucaklayıp”, *gözle-* “beklemek” → *gözl^üüp* “bekleyip”, *sözle-* “konuşmak” → *sözl^üüp* “konuşup”.

- Fiil köklerinin sonunda bulunan ünlüler, söz konusu fiillere sıfat-fiil eki “-an/-en” getirildiğinde uzarlar: *bağla-* “bağlamak” → *bağl^{aa}an* “bağlayan”, *dile-* “istemek” → *dil^üün* “isteyen”, *gara-* “bakmak” → *gar^{aa}an* “bakan”, *gizle-* “gizlemek” → *gizl^üün* “gizleyen”.

- Sıfat-fiil eki “-yaan/-yään”in ünlüsü daima uzundur: *aç^yaaan* “açmakta olan”, *çık^yaaan* “çıkarmakta olan”, *geç^yüün* “geçmekte olan”, *gely^üün* “gelmekte olan”, *gid^yüün* “gitmekte olan”, *yaz^yaaan* “yazmakta olan”.

- Zarf-fiil eki “-maan/mään”in ünlüsü daima uzundur: *gör^ünm^üün* “görünmeden”, *kes^müün* “kesmeden”, *sal^maaan* “salmadan”, *yat^maaan* “yatmadan”.

- Zarf-fiil eki “-kaa/-kää”nin ünlüsü her zaman uzundur: *diⁱrik^üü* “o diriyken”, *du^rkaaⁿ* “sen dururken”, *otur^kaaan* “ben otururken”, *ö^yn^üzdek^üüⁿ* “sen evinizdeyken”, *ya^aşındak^{aa}* “yaşındayken”, *yet^müünk^üü* “yetişmemişken”.

- Bir başka zarf-fiil eki olan “-aağada/-äägede”nin ünlüsü de daima uzundur: *bar^{aa}ğada* “gider gitmez”, *ek^üüğede* “diker dikmez”, *tut^{aa}ğada* “tutar tutmaz”, *yüz^üüğede* “yüzer yüzmcz”.

- Şimdiki zaman eki “-yaat/yäär”in ünlüsü her zaman uzundur: *bas^yaaar* “basıyor”, *bez^ey^üür* “süslüyor”, *çık^yaaar* “çıkıyor”, *gely^üür* “geliyor”, *ö^vy^üür* “övyüyor”, *sığ^may^{aa}ar* “sıgmıyor”.

- İsimden isim yapma eki “-mak/-mek”in ünlüsü, yaklaşma hâli ekini alınca uzar: *aç^mak* → *aç^maağa* “açmaya”, *çekⁱlmek* → *çekⁱlm^üüğe* “çekilmeye”, *çık^kmak* → *çık^kmaağa* “çıkarmaya”, *dök^mek* → *dök^müüğe* “dökmeye”.

- Bulunma hâli ekinin ünlüsü, kendinden sonra aitlik eki “-kıl/-ki” gelirse uzar: *deñizde* → *deñizd^üüki* “denizdeki”, *elimde* → *elimd^üüki* “elimdeki”, *orta-*

da → *ortadaa*ki “ortadaki”, *önde* → *öñdüü*ki “öndeki”, *yaanında* → *yaanındaa*ki “yanındaki”, *yakaañda* → *yakaañdaa*ki “yakandaki”.

• İstek bildiren “-ası/-esi” eki, ünlüyle biten bir fiile geldiği zaman söz konusu ekin ünlüsü uzar: *çöplüü*si gel- “toplayası gelmek”, *okaası* gel- “okuyası gelmek”, *oynaası* gel- “oynayası gelmek”, *yörüü*si gel- “yürüyesi gelmek”.

• “a” veya “e” ünlüsüyle biten fiillere teklik birinci, çokluk birinci ve ikinci şahıs emir ekleri geldiği zaman ünlü uzaması meydana gelir: *aytmaalıñ* “söylemeliyim”, *dinlääliñ* “dinleyelim”, *eläüñ* “eleyin”, *iidäüyin* “arayayım”, *saanaüñ* “sayın”, *sooraayın* “sorayım”, *yasaalıñ* “yapalım”.

• Karşılaştırma eki “-raak/-rääk”in ünlüsü daima uzundur: *galñraak* “biraz kalın”, *gücrüäk* “biraz geç”, *goñurraak* “kahverengimsi”, *gövşülträäk* “biraz eski”.

• Ünlüyle biten bir kelimeye yön gösteren “-k” eki geldiğinde ünlü uzaması meydana gelir: *añrı* “öte” → *añrık* “öteye”, *bäüri* “beri” → *bäürük* “beriyeye”, *beyle* “böyle, şöyle” → *beyläük* “oraya, o tarafa”, *daşarı* “dışarı” → *daşarık* “dışarıya”, *eyle* “şura, bura” → *eyläük* “şöyle, böyle”, *gayra* “geri” → *gayraak* “geriyeye”, *ileri* “ileri” → *ilerük* “ileriye”, *yokarı* “yukarı” → *yokarık* “yukarıya”.

• Fiilden isim yapma eki “-vaaç”ın ünlüsü her zaman uzundur: *oynavaaç* “oyuncak”, *yelpevaaç* “yelpaze”.

• Şüphe edatı vazifesi gören “-kaa/-kää”nin ünlüsü daima uzundur: *haçan gitdiküü* “ne zaman gitti ki”, *näümedenküü* “neden ki”, *näüvağt işlecekküü* “ne zaman çalışacak ki”, *nürüü baryaarkaa* “nereye gidiyor ki”, *şu mukaa* “şu mu ki”.

Türkmen Türkçesindeki uzun ünlüleri ise şöyle sıralayabiliriz:

“aa” Ünlüsü: Uzun, düz ve geniş bir art damak ünlüsüdür. Dil ardının iyice geri çekilmesi ve alt çenenin dil ile birlikte iyice aşağı inip ağız boşluğunun açılışının yavaş yavaş genişleyip gitmesiyle oluşmaktadır. “aa”, kısa “a”dan biraz geride ve aşağıda meydana gelmektedir. Kullanım alanı ise, “a” ünlüsü kadar geniş değildir: *aağdık* “fazla”, *aağıl* “ağıl”, *aağın* “yorgun, bitkin”, *aaşırım* “dağ

geçidi, geçit”, *ağaçdaaki* “ağaçtaki”, *baaya-* “zengin olmak, zenginleşmek”, *baryauarkaa* “giderken”, *bulduraanda* “parıldadığında”, *daarlık* “darlık”, *duralğaa* “durağa”, *gaabak* “göz kapağı”, *gaaşlak* “kalın kaşlı”, *garamaağa* “bakmaya”, *kovmaun* “kovmadan”, *parçalaapdır* “parçalamıştır”.

“aa” ünlüsüne, Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerin değişik yerlerinde rastlamak mümkündür. Bu tür kelimelerdeki uzunluklar Türkmencede esasen, orijinalinde olduğu gibidir: *aalum* “âlim, bilgin”, *aaşuuda* “sakin”, *aaşık* “âşık”, *ağzaa* “organ”, *belaa* “belâ”, *coğaaap* “cevap”, *çendaan* “bazen, ara sıra”, *deryaa* “irmek”, *desşaaun* “destan”, *emmaa* “ama”, *hemraa* “yoldaş, arkadaş”, *kaanuun* “kanun”, *mınaaşup* “uygun”.

Ancak bazı alınma kelimelerde bulunan uzun “â”lar kısalmıştır. Ar. *âdil* > Tkm. *adil* “adil”, Far. *ârâm* Tkm. *aaram* “rahat, huzur”, Far. *âsümân / âsmân* > Tkm. *asmaun* “gökyüzü”, Far. *cihân* > Tkm. *cahan* “cihan, dünya”, Far. *dânâ* > Tkm. *daana* “bilgili; bilge”, Ar. *emânet* > Tkm. *amanat* “emanet”.

Farsçadan alınan “-aana”, “-baan”, “-baaz”, “-daan”, “-daar”, “-haana”, “-maan”, “-naama”, “-staan”, “-vaan”, “-zaar” ve “-zaat” eklerinin ünlüsü her zaman uzundur: *aadamzaat* “insanlık, insanlık âlemi”, *baağbaan* “bahçıvan; bahçe sahibi”, *boorçnaama* “senet”, *çaayhaana* “kahvehane, çay ocağı”, *çölüs-taan* “çöl yer, çöllük”, *güldaun* “çiçeklik, vazo”, *gülzaar* “gül/çiçek bahçesi”, *maaldaar* “hayvan bakıcısı”, *maşğarabaaz* “palyaço, soytarı”, *nuuraana* “parlak, nurlu”, *saayavaan* “şemsiye”, *saraymaan* “saray bekçisi”.

“ää” Ünlüsü: Uzun, düz ve geniş bir ön damak ünlüsüdür. *äädim* “adım”, *ääğün-* “duraklamak; vakit kaybetmek”, *äärlük* “erkeklik; mertlik”, *äävdir-* “acele ettirmek”, *çäüksiz* “sınırsız”, *çekmüäge* “çekmeye”, *düüli* “deli, divane”, *dü-äncire-* “şımartmak”, *depüäm* “tepem”, *düşäürsiñ* “döşersin”, *düyäü* “deveye”, *gäümi* “gemi”, *gelyäürküü* “gelirken”, *gizläüp* “gizleyip”, *göökdüüki* “gökteki”, *göölüünde* “toprağa verdiğinde, gömdüğünde”.

Farsçadan alınan “-gäür”, “-käür” ve “-näü-” eklerinin ünlüsü daima uzundur: *coğapkäür* “sorumlu”, *küzeğäür* “çömlekçi”, *näüraazi* “memnun olmayan, razı olmayan, rızasız”.

“ee” Ünlüsü: Uzun, düz ve geniş bir ön damak ünlüsüdür. Kullanım alanı oldukça sınırlıdır: *geler* > *geer* “gelir”, *heey* “ey, hey”.

“ıı” Ünlüsü: Uzun, düz ve dar bir orta damak ünlüsüdür: *cıığıldı* “gıcırtı”, *çıı-ıbn* “sivri sinek”, *dıındır-* “kurtulmak”, *gayğımız* “kaygımız”, *gutarıııçaa* “bitirinceye kadar”, *ıığış-* “işsiz güçsüz dolaşmak”, *ııccat-* “yele vermek, dalgalandırmak”, *ıısga-* “koklamak”, *ıızarla-* “izlemek, izine düşmek”, *kııncılık* “zorluk”, *oğrıııça* “gizlice”, *okııcı* “okuyucu”, *umutlı* “umutlu”, *uzıın* “uzun”, *yalııı-ız* “yalnız, tek”.

“ıı” ünlüsünün oluşumu, “ı”dan farklıdır. Dilin ucu biraz öne doğru yavaşça hareket edip ön damağa iyice yaklaşır. “ıı”, böylelikle biraz önde ve yukarıda meydana gelir; “ıy” şeklinde telâffuz edilir. Bu bakımdan “ıı”, söyleyişte yarı diftonglu bir ünlüdür: *çakğımız* → *çakğıymız* “çakımız”, *dañıını* → *dañıını* “sargıyı” vb.

“ii” Ünlüsü: Uzun, düz ve dar bir ön damak ünlüsüdür: *bäürüik* “beriye”, *berğüünü* “borcun”, *bütüün* “bütün”, *çüisñe-* “çiselemek”, *düireğ* “mesnet, destek”, *düüşlek* “iri dişli”, *dilçüümüz* “dil bilimcimiz”, *ertüürki* “yarınki”, *güice* “gece”, *gizlüünlik* “gizlilik”, *içğüün* “içten, candan”, *üiber-* “göndermek”, *üülçi* “elçi”, *üünçe* “ince”, *üüşik* “kapı; eşik”, *ölüünçüü* “ölene kadar”, *üüün* “için”.

“ii”nin oluşumu, “ıı” ünlüsünden farklıdır. Dilin ucu iyice öne doğru hareket edip üst ön dişlerin dibine yaklaşır, birazcık da ön damağa doğru yükselir. “ii”, böylelikle biraz önde ve yukarıda meydana gelir; “ıy” şeklinde telâffuz edilir. Bu bakımdan “ii”, söyleyişte yarı diftonglu bir ünlüdür: *geçüünü* > *geçüünü* “keçinin”, *yitğüümüz* > *yitğüümüz* “zararımız” vb.

“oo” Ünlüsü: Uzun, yuvarlak ve geniş bir art damak ünlüsüdür. Oluşumu, dudakların iyice yuvarlaklaşıp öne uzaması, dilinse öncekinden biraz geri çekilmesiyle gerçekleşir ve bu özelliğiyle “o” ünlüsünden farklılık gösterir. Yani “oo” ünlüsü, “o”dan biraz geride meydana gelmektedir. Türkmencede kelime tabanlarının sadece ilk hecesinde bulunur. Kullanım alanı geniş değildir: *booraan* “kar fırtınası, boran”, *boozla-* “hüngür hüngür ağlamak”, *doolu* “dolmuş, boş değil”, *goozğalañ* “isyan, ayaklanma”, *ooba* “köy”, *oodun* “odun”, *oordu* “ordu”, *ootlu* “tren”.

“oo”, Türkmençe birleşik kelimelerinse birinci veya ikinci kelimesinin ilk hecesinde bulunur: *demiryoolçı* “demir yolu görevlisi”, *gaanoocak* “zalim, gaddar”, *oocakbaşı* “ocağın yanına sermek için özel olarak dokunan küçük halı”, *oatluçöp* “kibrit”.

Uzun “oo” ünlüsüne bir tür birleşik kelime sayabileceğimiz şu örneklerin son hecesinde de rastlanmaktadır: *geçenimiz.yook* > *geçemzook* “geçmiyoruz”, *gele-nim.yook* > *gelemook* “gelmiyorum”, *gideni.yook* > *gidenook* “gitmiyor”, *seçe-niň.yook* > *seçeňook* “saçmıyorsun”, *yiteniňiz.yook* > *yiteňzook* “kaybolmuyorsunuz”.

Verdiğimiz örneklerde “yook” kelimesi, “y”si düştükten sonra iyelik eki almış sıfat-fiil ekleriyle birleşmektedir. Bu yapı, şimdiki zamanın olumsuzunu meydana getirmektedir.

“öö” Ünlüsü: Uzun, yuvarlak ve dar bir art damak ünlüsüdür. Dudakların iyice yuvarlaklaşıp öne uzaması, dilinse alt çeneyle birlikte biraz aşağı inmesiyle oluşmaktadır: “ö”den biraz önde ve aşağıda meydana gelen “öö” ünlüsü, Türkmençe kelimelerin ilk hecesinden sonra bulunmaz: *böölek* “parça”, *döörece* “kurcalamak”, *gööğerçin* “güvercin”, *gööklük* “mavilik”, *ööde* “ödemek”, *ööl-lük* “ıslaklık”, *öönümçilik* “üretim”, *öözleşdir* “benimsemek, alışmak”.

“uu” Ünlüsü: Uzun, yuvarlak ve dar bir art damak ünlüsüdür. Türkmençe kelime tabanlarının sadece ilk hecesinde bulunur. Söyleyişte diftong özelliği taşır. Oluşumu, “u” ünlüsünden farklıdır. Dudaklar yuvarlaklaşıp iyice öne doğru uzar ve ağız boşluğu yavaş yavaş daralır. Sonuçta “uu” ünlüsü, “uv” şeklinde telâffuz edilir. Kullanım alanı oldukça sınırlıdır: *buuulan* “buzlanmak”, *duuzlu* “tuzlu”, *guudura* “yaramazlık etmek, kudurmak”, *puudak* “budak”, *uuçlak* “ucu sivri, keskin”, *uukuçul* “uykucu”, *uuna* “onaylamak, tasdik etmek”, *uunla* “unlamak, un serpmek”.

“uu” ünlüsü, birleşik kelimelerinse birinci veya ikinci kelimesinin ilk hecesinde bulunur: *ikuuçlu* “belirsiz, şüpheli”, *uunaş* “erişte”, *yuurtbasar* “saldırgan, istilâci”.

“üü” > “üy” Ünlüsü: Uzun, yuvarlak ve dar bir ön damak ünlüsüdür. Diftong özelliği taşır. Oluşumu, “ü”den farklıdır. Dudaklar ve dil ucu biraz öne doğru hareket eder ve ağız boşluğu yavaşça daralır. Sonuçta “üü” ünlüsü, “üy” şeklinde telâffuz edilir. Türkmencede kelime tabanlarının sadece ilk hecesinde bulunur: *çüyrük* “çürük”, *güyçlen-* “güçlenmek, gücü artmak”, *süycet-* “tatlandırma”, *süyre-* “sürümek, sürüklemek”, *üyşen-* “korkmak, çekinmek”, *üyşmeleñ* “kalabalık”, *üyğē-* “değişmek, başkalaşmak”.

Önceleri sadece söyleyişte bulunan “üy” şeklindeki diftonglu yapı, günümüz Türkmenesinde yazıya da tesir ettiği için bütün “üü” ünlüleri, “üy” yarı diftonguyla yazılmaktadır: *çүйретмек* → *çüyret-* “çürütmek”, *гүйчли* → *güyçli* “güçlü, kuvvetli; sağlam, zinde”, *сүйжемек* → *süyce-* “tatlı olmak, tatlanmak, tatlılaşmak”, *сүйжи* → *süyci* “tatlı, lezzetli”, *сүйрөмөк* → *süyren-* “sürünmek, sürünecek yürümek” vb.

Kiril harfli Türkmen yazısında ünlü uzunlukları sadece *diy-* “demek” ve *iy-* “yemek” gibi uzun “ii” ünlüsünün diftonglu şeklini taşıyan birkaç kelimeyle uzun “üü” ünlüsünün diftonglu şekli “üy”ü bulandıran kelimelerde gösterilir. Bunların dışında yazıda uzunluklar belirtilmez.

“üy” yarı diftonguna tek heceli Türkmen kelimelerinde yaygın olarak rastlanır: *düyn* “dün”, *düyp* “dip; asıl, temel”, *düys* “düş, rüya”, *güyç* “güç, kuvvet”, *güyz* “güz, son bahar”, *süyn-* “uzanmak; hızlıca geçip gitmek, uçmak”, *süyt* “süt”, *üy-* “havlamak, ürmek”, *üys-* “toplanmak, yığılmak”.

KAYNAKÇA

- ALTAYEV, S. - G. AÇILOVA - S. GÜCÜKOV: *Türkmen Diliniñ Frazologik Sözlügi*, Ilm Neşriyatı, Aşgabat 1976.
- A. M. Gorkiy Adındaakı Türkmen Döwlet Universiteti: *Häüzirki Zamaan Türkmen Dili*, Aşgabat 1960.
- ANNANUROV, A.: *Türkmen Diliniñ Gusşaçı Dialektologik Sözlügi*, Ilm Neşriyatı, Aşgabat 1977.
- ATABAYEV, Atamirat: *Gumsaağat - Goşşular Ve Poemalar-*, Türkmenistan Neşriyatı, Aşgabat 1989.

- ATACANOV, Ata: *Men Size Baryaan*, Türkmenistan Neşiryaatı, Aşgabat 1978.
- AZİMOV, Pigam A.: "Türkmen Dili Araştırmalarının Tarihçesi Üzerine", *Bilimsel Bildiriler* 1972, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1975.
- AZİMOV, A. - SOPIYEV G. - ÇÖNÑÄYEV Ya.: *Türkmen Dili*, Türkmenistan Neşiryaatı, Aşgabat 1974.
- AZMUN, Yusuf: *Ana Çizgileriyle Türkmençe Dilbilgisi, I. Cilt (Sesbilgisi)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.
- : "Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında", *Reşit Rahmetli Arat Armağanı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s. 32-84.
- : "Iran Türkmençesi - Bir Yomut Ağzı: Arzuv", *Journal of Turkish Studies - Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Volume 2, Center for Middle East Studies of Harvard University, 1978, s. 1-46.
- : "Türkmençede Aslı ve Dolaylı Uzun Ünlüler", *Journal of Turkish Studies - Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Volume 14, Center for Middle East Studies of Harvard University, 1990, s. 75-94.
- BASKAKOV, N. A. - B. A. GARRIYEV - M. Ya. HAMZAYEV: *Turkmensko - Russkiy Slovar / Türkmençe - Rusça Sözlük*, Türkmenistan İlimler Akademiyası Mağtımğulı Dil ve Edebiyat İstitütü, Moskova 1968.
- BAZIN, Louis: "Le Turkméne", *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, 308-317; Türkçesi: Efrasiyap GEMALMAZ, *Türkmençe*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1988.
- BİRAY, Himmet: *Batu Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara 1992.
- ÇARIYAROV, B.: *Türkmen Diliniñ Orfoepik Sözlüğü*, İlim Neşiryaatı, Aşgabat 1978.
- ÇENELİ, İlhan: "Türkmen Türkçesi Sözlüğü", *TDAY. - Belleten 1982 - 1983*, Ankara 1986, s. 29-84.
- DULLING; G. K.: *An Introduction to the Turkmen Language*, Oxford 1960.
- DUMAN, Musa: "Türkmençede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine", *Türk Dili*, Sayı: 447, Eylül 1991, s. 212 - 218.
- ERCİLASUN, Ahmet B.: *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1993.
- HAMZAYEV, M. Ya.: *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*, Türkmenistan İlimler Akademiyası Dil Bilimi İstitütü, Aşgabat 1962.
- HANSER, Oskar: *Turkmen Manual (Descriptive Grammar of contemporary literary Turkmen - Texts - Glossary)*, Wien 1977.

- HUDAYĞULIYEV, Muhametgüli: *Hüüzirki Zamaan Türkmen Dili - Fonetika-*, Tuuraan-1 Neşiryaatı, Aşğabat 1992.
- İLKER, Ayşe: *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fül*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- KAHTALI-SIS, Nesrin: *Nuhun Tapanı - Türkmen Türkçesi Romanı - (Dil İncelemesi - Metin - Çeviri - Sözlük)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış doktora tezi), Malatya 1995.
- KARA, Mehmet: *Ata Atacanov'un Şürleri I-II (Giriş - Metin - Aktarma - İnceleme - Gramer Dizini)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- KÜRENOV, Sapar: *Türkmen Diliniñ Uzun ve Gusğa Çekimlileri (Eksperimental - Fonetik Oçerk)*, İlim Neşiryaatı, Aşğabat 1971.
- : "Türkmen diliniñ gışğa ve uzun çekimli fonemaları we olarıñ semantik funksiyası", *Dil Dergisi (Language Journal)*, Sayı: 15, Ocak 1994, s. 73-77.
- MEREDOV, A. - S. AHALLI: *Slovar Turkmenskoy Klassičeskoy Literaturı / Türkmen Kalasıku Edebiyatınıñ Sözlüğü*, Türkmenistan Neşiryaatı, Aşğabat 1988.
- NARTIYEV, N.: *Türkmen Dialektologiyasınıñ Esasları*, Seyitnazar Seydi Aadındaakı Türkmen Döwlet Pedagogik İnstitutı, Çärcew 1994.
- NURBADOV, Kasım: *Deñziñ Düyhündüäki Öy - Goşğular, Ertekiler, Poemalar-*, Mağaarıf, Aşğabat 1986.
- PIRLIYEV, G. - SÖYEĞOV, M. - SARIHANOV, M. - GULBAYEV, G.: *Türkmen Dili - 6*, Mağaarıf, Aşğabat 1996.
- SÖYEĞOV, Miratgeldi - RECEBOV, Niyazberdi: *Tüäze Türkmen Eliipbiyi*, 2. neşir, Ruuh Neşiryaatı, Aşğabat 1995.
- SÖYEĞOV, M. - NIYAZOV, S. - BALLIYEV, Y.: *Türkmen Dili -5*, Mağaarıf, Aşğabat 1996.
- ŞÇERBINİN, V. G.: *Rusko - Turetskiy Slovar / Rusça - Türkçe Sözlük*, Moskova 1989.
- ŞİMŞİR, Bilâl N.: "Türkmenistan'da Lâtin Alfabesine Geçiş Hazırlıkları", *Türk Dili*, Sayı: 518, Şubat 1995, s. 115-138.
- TEKİN, Talât: *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975.
- TEKİN, Talât - ÖLMEZ, Mehmet - CEYLAN, Emine - ÖLMEZ, Zühal - EKER, Süter: *Türkmençe - Türkçe Sözlük*, Simurg, Ankara 1995.
- TUNA, Osman Nedim: "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller", *TDAY - Belleten* 1960, s. 213-282.